

Riksintresse för kulturmiljövården

Åkers styckebruk med del av Mälarmården (D20)

Ladugård av slaggsten, Åkers styckebruk, foto KBT

KUNSKAPSUNDERLAG

Vården

Kunskapsvärde

Området rymmer ett stort antal bergshistoriska och bruksmiljökomponenter från skilda tider under minst 500 år. De topografiska förhållandena har i mångt och mycket skapat förutsättningarna för det landskap vi idag ser. God tillgång på malm, vattenkraft, virke, skog till träkol i Mälarmården och tämjbara vattendrag för utvinning av vattenkraft längs åarna bla vid nuvarande Åkers styckebruks tätort. Detta i kombination med uppodlingsbara lermarker i områdets norra delar samt bra kommunikationsmöjligheter medelst vattenleder mot söder och öster har givit goda förutsättningar för ett särpräglat avläsbart industrilandskap.

Området kan på ett bra pedagogiskt och vetenskapligt vis förmedla kunskap om förutsättningarna för bergsbruk och bruksmiljöbildande vid olika tidpunkter med olika tekniska, arkitektoniska och sociala landvinningar som tagits i bruk för ändamålet då de funnits till hands.

Upplevelsevärde

Området rymmer mer eller mindre synliga komponenter från olika tidsperioder som minner om bergsbruket, bruksdriften och brukssamhället. Ett flertal välbevarade och upplevelsebara kulturminnen finns bla vid Skottvångs gruvor men även andra gruvfält i området har tydliga spår av malmbrytning med tillhörande energiförsörjningssystem. Jordbruksmarkerna med dess byar i områdets norra delar är upplevelsebara och kan ses som en förutsättning för försörjningen med livsmedel till brukens befolkning.

De tre samhällena Åkers Styckebruk, Åkers tätort (Åkers styckebruk) och Åkers Krutbruk har genom att de växt samman antagit karaktären av olika "stadsdelar" i det moderna Åkers styckebruk. De är därmed svåra att uppleva utan inhämtad kunskap kring detta. Platsen för Åkers tätort rymmer dessutom äldre bebyggelse-lägen som byarna Forsa, Täby och Solberga vilka likväl kräver förklaring för att förstås. För att förstås sammanhangen ur kulturhistorisk synpunkt krävs kunskap om deras historiska relation till varandra. Års-ringarna är dock fullt avläsbara för den som kan tolka och förstå de historiska spåren samhällena har renderat över tid.

I området är det också tydligt att de geografiska och topografiska förutsättningarna satt ramarna för den mänskliga aktiviteten. Man har både anpassat sig och tämjtt naturen till sin fördel t.ex. genom dämmen och kraftuttag för bruksverksamhet på lämpliga platser samt malm- och kolbrytning, jordbruk, transporter på vatten, väg, is eller järnvägar.

Bruksvärde

Mälarmården har ingen betydelse för bergsbruket mer men lämningarna där spelar en stor roll för allmänheten som kunskaps- och upplevelseförmedlare kring bergsbruk och gruvbrytning, kolning, för- och tidigindustriell energiöverföring och transporthistoriskt. Mälarmården är även viktig för friluftslivet och för landsbygdsboende där.

Bruksmiljöerna vid Åkers Styckebruk har stor betydelse för ortens företagverksamhet ur bla identitets- och kontinuitetsperspektiv. I viss mån antas det gälla även Åkers Krutbruk. Bruksmiljöerna kan upplevas som attraktiva estetiskt tilltalande miljöer för boende och de kan genom att vistas i miljön förstå ortens historiska utveckling. Det gäller även tillfälliga besökare.

Det kvarvarande odlingslandskapet minner om den tid denna mark behövdes för livsmedelsförsörjningen lokalt. Idag bedrivs jordbruksverksamheten på en nationell och internationell marknad. De f.d. jordbruksmarkerna och byarna där Åkers tätort ligger idag är helt konverterade till stadsbebyggelse.

Bebyggelsen från 1950-talet i Åkers tätort har högt bruksvärde för de boende där. Det kan antas att bebyggelsens modernistiska utformning till del bidrar till att denna bebyggelse inte uppmärksammas och uppskattas på samma vis som den traditionella bruksbebyggelsen från 1700-1800-talen. Bebyggelsen har dock högt bruksvärde som exponenter för folkhemmets utbyggnad på 1950-talet och de steg som då togs för att reformera de två ursprungliga bruksorterna socialt och ekonomiskt.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

Landskapets geografi och topografi är bärande för förståelsen av industrilandskapet med fokus på placeringen av gruvområdena, energi- och kommunikationssystem, kolningsområdena, de två bruken, jordbruksmarkerna med byar och utvecklingen av Åkers tätort. I landskapet inneboende strukturer och komponenter enligt ovan ska vårdas och brukas för att öka förståelsen och kunskapen om riksintresseområdet.

Industrilandskapet med i Mälarmården liggande bergshistoriska lämningar, de två bruken, de utnyttjade vattendragen, de öppna inägorna omgivna av skogsmark med byar och gårdar i norr, kommunikationsleder som vägar, isvägar och järnvägar samt den karaktäristiska bebyggelsen i Åkers tätort ska vårdas och förvaltas så att de bevaras opåverkad så långt möjligt och kan upplevas.

Området ska kunna besökas, bebos och brukas så det fortsättningsvis kunna fungera som förmedlare av kunskap, upplevelser och identitet kring de dominerande verksamheterna som förekommit i industrilandskapet.

Det innebär att:

- Åtgärder i området ska underordna sig utpekade värden.
- Åtgärder ska genomföras på ett sådant vis att inte kunskapsbärande företeelser påverkas negativt. Kunskapsspridande åtgärder ska främjas.
- Den öppna åkermarken ska brukas och inte planteras med högväxande gröda som omöjliggör att man kan se ut över fält som finns i området. Bete av hagar, hävdande av bryn och ängar bör underlättas.
- Den engelska parken underhålls och hålls öppen för allmänheten.
- Bebyggelse underhålls på antikvariskt anpassat vis. Ny bebyggelse underordnas befintlig bebyggelses placering, struktur och utformning.
- Fornlämningar bevaras. Upplevelsebara fornlämningar som t.ex. gruvlämningar, vårdas så de kan upplevas så ostörda som möjligt. Befintligt vägnät nyttjas och underhålls men bibehålls småskaligt.
- Öppna f.d. dammar bibehålls.
- Kunskapsinsatser genomförs för att sprida kunskap om hur Åkers tätort uppkommit ur de två ursprungliga samhällena (nu stadsdelarna) så dessa ursprungliga samhällena kan avläsas i ett historiskt sammanhang.
- Besöksområden som t.ex. Skottvångs gruvor och Åkers Styckebruks bruksmiljöer underhålls så turism underlättas.
- Turismen ska ges förutsättningar att utvecklas vid kulturminnen utan att de tar skada.

Beskrivning

Naturgeografi

Området består till huvuddel av Mälarmården, ett kuperat höglänt skogsklätt bergs- och moränområde med flera sjöar och vattendrag. I områdets östra del löper ett långsträckt sjösystem från söder bestående av Nedre- och Mellan Marviken omgivet av höga branter och stup. Dessa står i förbindelse med sjön Visnaren. Vid dess norra strand ligger Åkers styckebruk. Vid östra stranden ligger Kulberget. Samhället ligger flackt i mynningen till en sprickdal där nämnda sjöar är. Norr om samhället finns stora partier med flack fullåkersbygd som bryts av större och mindre skogsklädda impediment bitvis med höga branter.

Från norr löper Bergaån ut i Visnaren och från samma sjö rinner Räckstaån, bitvis med sankastränder, mot norr förbi Åkers Krutbruk ut i Mälaren. Från Mörtsjön och Göksjön rinner Åkersån som löper ned mot bruksområdet vid Åkers Styckebruk. Myssjaren avvattnas genom en kanal med dämme vid Gryttorp och vidare ner genom Åkers Styckebruks bruksområde.

Dagens landskapsbild

Åkers Styckebruk och Åkers Krutbruk är efter expansion på 1950-talet idag tillsammans med de tidigare mellanliggande byarna en sammanvuxen tätort - Åker styckebruk. Det ursprungliga Styckebruket är beläget i östra slätten till Mälarmården medan de delar som expanderade under efterkrigstiden är belägna på i huvudsak flacka f.d. jordbruksmarker på Visnarens norra stränder. På västra sidan av åmynningen till Räckstaån ligger resterna av byn Forsa som idag ingår i Åkers styckebruk. Vid Visnarens östra strand ligger Kulberget varemot man provsköt kanoner från bruksområdet. Jordbruksmarker ansluter idag till tätorten mot norr. Här ligger byn Riby samt f.d. byn Spånga.

Söder om Åkers styckebruk dominerar skogsmarken totalt. Här finns enbart enstaka bebyggda platser i form av mindre torp med smärre öppna eller igenväxande inägomarker t.ex. Klockartorp, Äskedalen samt Stora och Lilla Skeppmora. Skogsområdet är bitvis kuperat med berg i dagen, branter, stup och hållmarker. Flera större och mindre sjöar finns här. Marvikarna upplevs efter omständigheterna som opåverkad natur. Omgivningarna kring Marvikarna hyser dramatiskt formad natur med stup och höjder på båda sidor sjöarna som ibland är mycket smala p.g.a. detta. Övriga sjöar i området förbinds av bäckar. Älgsjön, Mossjön och Holmsjön, Malsjön är förbundna i var sitt avrinningssystem som avtappas i Göksjön. Denna avvattnas mot

Mörtsjön som i sin tur avvattnas ned till Åkers Styckebruk. Vattentillgången till bruket har alltså varit mycket god. Millsjön avvattnas mot Krampan och ut i Nedre Marviken. Gruvområdena är i allmänhet helt övergivna utom Skottvångs gruvor där turistverksamhet bedrivs.

Dagens brukande

Åkerbruk, tomtmark, skogsbruk, trädesmark, samhällsservice, boende, industri och ställvis beteshagar. Turistverksamhet vid Skottvångs gruvor.

Dagens bebyggelsestruktur

Sammanfattning för Åkers Styckebruk -Tätorten Åkers styckebruk- Åkers Krutbruk

Styckebrukets bebyggelse är samlad väster om Berga å. Stora industribyggnader tillkomna under senare delen av 1900-talet dominerar intrycket sett från Åkers samhälle och centrum. Utmed Raden, Bruksgatan och Skottvångsvägen upplevs Styckebruket som betydligt mer småskaligt. Likaså vid Köpinge och Täbylund. I bruksmiljön finns byggnader från 1700-talet och framåt av typisk brukskaraktär i samspel med kanaler, alléer, parker och dammar.

Öster om järnvägsstationen återfinns karaktäristisk putsad välbevarad bebyggelse av flerfamiljstyp samt en centrumanläggning från 1950-talet med tillhörande torgplanteringar, också de välbevarade från tiden. Runt flerfamiljsbebyggelsen finns omfattande villa- och radhusområden från 1950-1970-talen men insprängt i dessa områden återfinns bebyggelse av äldre typ från de byar som tidigare dominerade platsen för Åkers samhälle, t.ex. Täby, Solberga, Forsa. Vid Fors finns en lång låg fd arbetarbostad kvar samt några äldre timrade bodar från den tid här var en enskild by, i övrigt finns här arbetarbostäder från 1920t samt en såg.

I Krutbruket har flertalet äldre byggnader rivits även om arbetarbostäderna från 1890t vid Råcksta finns kvar och en del äldre industribyggnader på bruksområdet. Råcksta gård, tidigare brukets administrativa centra, är riven, här finns dock kvar rester av park, allé och ekonomibyggnader som antyder gårdens betydelse.

Nedanstående beskriver bebyggelsestrukturen i kronologisk ordning per delområde i riksintresset.

Mälarmården

Mälarmården är idag sparsamt bebyggd med i huvudsak enstaka fd gårdar och torp. Ett flertal övergivna torp- och gårdsplatser finns dock i området likväl som ett stort antal kolningslämningar bestående av kolbottnar och ruiner av kolarkojor. I övrigt beskrivs nedanstående områden separat:

Bredsjönäskonsten:

Hjulhuset uppfördes 1870 intill Göksjöns södra strand och består av ett mycket högt smalt väderskydd. Innanför står ett 13,4 m högt vattenhjul som i princip helt fyller byggnaden. Vatten leddes från två sjöar, Mossjön och Malsjön, delvis genom kanalisering fram till hjulhuset. Kraften från vattenhjulet överfördes sedan via en ca 1200m lång stånggång (en bit bevarad närmast hjulhuset) till Bredsjönäsgruvorna där den kompletterade en på platsen uppförd ångmaskin med uppfodring och pumpning av gruvorna. Togs ur drift 1900.

Skottvångs gruvor:

På området finns flera kulturhistoriskt värdefulla byggnader som Gruvfogdebostaden med tillhörande lantbruksbyggnader som ladugård, pörte, loge och magasin, Maskinhuset, Materialboden, Smedjan, Dynamitkällaren samt den unika pumpstocksborren i Borrhuset. Områdets enda lave är byggd 1972 som en kopia av en tidigare på samma plats. Den äldsta och djupaste gruvan är Porthålet (ca 345m). Här finns även gruvhålen Lerklacken, Kärrhålsgruvan, Ettans schakt och Hästhålet. I närområdet återfinns skrotstensvarp samt lastageplats för järnvägstransport av malm till Åkers Styckebruk. Närområdet hyser en intressant lövträdsflora. Området registrerat som fast fornlämning.

Bredsjönäsgruvan:

All bebyggelse borttagen. Området registrerat som fast fornlämning.

Älgsjöbacksgruvan:

All bebyggelse borttagen under 1950t. Ett torp kvarstår intill gruvområdet. Området registrerat som fast fornlämning.

Kalkbro:

All bebyggelse borttagen, ett mycket stort kalkbrott, ca 80x150 m och 15-20 m djupt finns kvar och kan besökas. Området registrerat som fast fornlämning.

Krampan:

Här återfinns i en brant bäckravin obetydliga rester av det stora hjulhus som drev stånggång till Skottvångs gruvor 1800-1825. På platsen låg ett järnbruk under tidigt 1600-tal. Området registrerat som fast fornlämning.

Åkers styckebruk

Forsa by:

Inkorporerat i Åkers styckebruk är rester av byn Forsa där Räcksta å löper ut från Visnaren. Här finns bla två 1700-tals flerfamiljshus med tillhörande timrade bodar, bla en loftbod men även tvåfamiljshus av samma typ som i Täbylund från 1920-talet. Byggnaderna har inrymt bostäder för bruksarbetare.

Köpinge:

Här uppförs år 1908 en helt ny typ av arbetarbostäder efter beslut av bruksägarinnan Augusta Posse-Gosling. Här uppfördes enfamiljsbostäder för lantarbetare längs en rak grusväg på en tidigare åker. På ena sidan byggdes bostadshuset och på den andra sidan uthus för t.ex. djurhållning. Bostadshuset hade ursprungligen alla veranda, var panelade med liggande faluröd fasspont, hade småspröjsade fönster och tegeltak. Uthuset murades av slaggsten. Till varje bostad hörde en trädgård. I området fanns även tvätt- och bagarstuga. Flertalet av bostads- och uthusbyggnaderna är relativt intakta från uppförandetiden.

Riby (Spånga):

Bebyggelsen i Riby införlivades under 1700-talet i brukets drift genom att bruket köpte byn och lät bönderna bli arrendatorer. Det samma gäller byn Spånga (idag övergiven) ca 500 m nordöst om Riby. Senare kom anställda lantarbetare att dominera bybefolkningen. I Riby finns idag en bostadsbyggnad från 1800-talet med tillhörande ekonomibyggnader som t.ex. ladugård. Grevinnan Posse-Gosling lät uppföra fyra identiska enfamiljsbostäder för lantarbetare i Riby år 1910 efter samma modell som i Köpinge. Dessa försågs med tillhörande trädgårdar och uthus av slaggsten och trä för bla djurhållning. Bostäderna är byggda på höga slaggstensgrunder. Här har även funnit en större ladugård, varav enbart slaggstensgrunden återstår. Förutom de fyra enfamiljshusen finns även en större arbetarbostad/ statarlänga för flera familjer i Riby. I Spånga fanns enbart statarlängor av närmast kasernliknande typ, dessa är rivna. Statarsystemet avskaffades 1944.

Täbylund:

Täby fäbod – 1570t? Kosvatorpet eventuellt från 1500-talet också. Under slutet av 1800-talet påbörjas utbyggnaden vid Täbylund. 1898 byggs två fyra-familjshus för bruksarbetare. Ett av dessa har kvar sin karaktär från uppförandetiden med fasspontpanel. 1917-23 byggs åtta tvåfamiljshus för bruksarbetare runt en öppen triangelformad plan. Dessa byggnader är i huvudsak ändrade i sen tid medan planstrukturen är intakt. Täby fäbod och Kosvatorpet är sedan tidigt 1900-tal helt inkorporerade i sentida bebyggelse och har förlorat sin ursprungliga kont.ex.t men är i sig ålderdomliga. De visar dock områdets anspråkslösa bebyggelse då det var utmärkt och fäbod innan bruksrörelsen etablerades under sent 1500-tal.

Tätorten Åkers styckebruk (öster om Bergaån):

Järnvägsstation 1895. Huvuddelen av ortens flerfamiljsbebyggelse har tillkommit under efterkrigstiden tom 1960-talet och ritades av Kooperativa förbundets arkitektkontor och arkitekten Per Gösta Eriksson för arbetare vid de båda bruken. Länsarkitekt Arvid Stille ritade den nya stadsplanen på 1940-talet. Innan detta utgjorde området odlingsmarker tillhörande Täby, Solberga och Forsa byar. I viss mån finns spår av dessa byar kvar i form av äldre allmogebebyggelse på dessa platser, numer omgivna av modern bebyggelse från 1900-talet.

Främst flerfamiljshusen och den centrumbildning med bla Folkets hus som skapades i samband med denna utbyggnation uppbar arkitektoniska och stadsplaneringsmässiga kulturhistoriska värden samt minner om folkhemsidéns förverkligande. Samhället har omfattande villaområdesbebyggelse framväxt under 1970-talet tom idag.

Åkers Krutbruk

Krutbruket ägdes av staten sedan starten under tidigt 1600-tal. Under åren 1889-1991 drevs det av Arméförvaltningen vilket medfört stor sekretess kring allt vid bruket. 1991 såldes bruket till en privat aktör som idag tillverkar pansarskydd för fordon. Med anledning av detta är dess historik mindre omtalad trots att brukets verksamhet många gånger varit väsentligt större än Åkers Styckebruks verksamhet. Krutbrukssamhället är idag helt inkorporerat i Åkers styckebruk av modernare bebyggelse. Idag återstår en avläsbar rad arbetarbostäder vid Råcksta uppförda i slutet av 1800-talet kallade Raden. Arbetarbostäderna vid Hagalund är rivna. Krutbruksområdet är i drift men var inte tillgängligt för besiktning vid fältbesöket varför det enbart kan konstateras att kulturhistoriskt värdefull bebyggelse kopplat till verksamheten finns åtminstone vid entrén till området.

Åkers Styckebruks bruksmiljö (väster om Bergaån):

Motstugan (förvaringsbyggnad för modeller och formar) byggdes under 1700t början. Arbetarbostäder i den s.k. Raden, av reveterat timmer – fyra från 1750t – en från 1790t, ursprungligen 10 stycken. Gulputsad bruksherrgård från 1757-60 med ljust roströda putsade listverk och mansardtak i svart plåt ombyggd 1783 efter ritning av Jean Eric Rehn. Gulputsade Bruksgården med vita listverk vid Bruksgatan 1778-79 ombyggd 1860t och 1954. Söder om Raden finns Trädgårdsmästarbostaden från 1779-80. Wahrendorffs engelska park, den s.k. Fåfången från 1781 ritad av Jean Eric Rehn (ej nuvarande utformning). Gulputsade huvudkontoret med grå listverk och enkupigt tegel vid Bruksgatan uppfört 1785 som kontor och tjänstebostad till inspektorer. Under 1790t uppförs ett putsat spannmålmagasin med valmat mansardtak vid Bruksgatan, och intill varandra en kvarn och mejeri, båda putsade. År 1795 uppförs nuvarande hyttpipor på hög grund av huggen fältsten med flertalet ankarjärn och på denna en rödstruken liggtimmerkonstruktion, i drift till 1916. Intill fanns tidigare tre vattenhjul, vilka drev malmkross och två bälgar till masugnen. Hjulen revs 1904/05. Ett minnestempel byggdes i parken till Wahrendorffs ära 1798.

Dejstugan omnämnd 1827, en grön panelad timmerbyggnad. Modellsnickeriet och försäljningskontoret från 1829 men ombyggt 1873-75 och 1957. Delar av herrgårdsparken moderniseras på 1830t då bla Svankanalen byggs intill Raden. Under 1830-talet uppförs även Röda och Vita byggningarna som arbetarbostäder för totalt 16 familjer, de ligger ca 100 m söder om Trädgårdsmästarbostaden. År 1832 uppförs en bagarstuga öster om byggningarna. 1841-42 byggs Disponentbostaden på en höjd väster om bruksindustriområdet och med utsikt över detta.

I Raden byggs efter JF Åboms ritningar år 1877-92, tre kompletterande arbetarbostäder av slaggsten och tegel som putsats i gult och vitt. Öster om Raden uppförs uthus till bostäderna av slaggsten med överbyggnad av trä och viss snickarglädje. Dessa har tre föregångare som är av timmer och har uppförts före 1842.

Brukets ekonomibyggnader för lantbruk är samlade en bit väster om herrgården och består av f.d. ridhus, stallbyggnader och lider. Alla uppförda under 1800-talets senare del och runt år 1900. Ladugård helt av slaggsten. Herrskapsstallet helt i tegel och det vitputsade rusticerade ridhuset (år 1866) är ritat av järnvägsarkitekten A V Edelsvärd. För ett par år sedan kompletterad med en exteriör omfattande värmeförbränningsanläggning. Sydöst om stallbyggnaden ligger den f.d. Rättarbostaden. Längs vägen mot sydväst finns ytterligare panelklädda röda arbetarbostäder.

1901 byggdes en ännu kvarvarande elektrisk kraftstation inne på bruksområdet. En vattenkanal grävdes från Gryttorp till dammluckorna vid Täbylund varifrån en kulvert går fram till kraftstationen. Denna sammankopplades med Älvkarleby 1916 vilket medförde att hela samhället kunde elektrifieras. Året efter installerades belysning i arbetarbostäderna.

Tidstypiska, bitvis välbevarade från uppförandetiden, tjänstemannabostäder i form av radhus från 1948-52 och villor från 1947-52 uppförs dels längs Täbyholmsvägen, dels vid Sjöliden mellan Bagarestugan och Skogvaktarebostaden. Enstaka tjänstemannavillor från den tiden är även Ängsvillan, Täbyholm, Skogsvillan och Bergsvillan.

Historiska skikt

1200 - 1400-tal – Medeltida undersökta hyttanläggningen i Kalkbro (Åker 298:1) från 1200-talet. Hyttanläggningen den s.k. Fransosens masugn (Åker 76:1), C14-daterad till 1485. Indikerar ett äldre medeltida bergsbruk i området där flera medeltida hyttor funnits som brukat malmförekomsterna i Mälarmården. Huvuddelen av markerna ägs av kyrkan. De tidig- och högmedeltida bergsbrukslämningarna som finns i det föreslagna riksintresseområdet i Mälarmården samt även utanför detta representerar en äldre fas av bergsbruket i området. Den föregår den kraftiga satsning kronan gjorde under 1500-talet som sedermera kom att utveckla sig till bruksverksamheterna i Åker som omfattas av riksintresseutpekandet.

1500-tal – Gustav Vasa låter anlägga en stångjärnshammare vid Bergaåns utlopp i Visnaren. Kosvatorpet och Täby fåbod anläggs på utmark i Mälarmården. Järnbruk startas av kronan på hammarens plats under 1580t. 1588, kanoner (stycken) gjuts för första gången. Vid Skottvångs gruvor upptas malmbrytning ca 1570.

1600-tal – Kronobruk vid Krampan 1632-1650. Kronobruk i nuv Åkers Styckebruk tom 1640 varefter det säljs från kronan till tyske handelsmannen Hindrich Lohe, förblir i privat ägo vilket det är fortfarande 2011. Åkers Styckebruk får sitt nuvarande namn 1654. En stångjärnshammare vid Forsa uppförs.

Åkers Krutbruk sent 1600-tal - bebyggelsen anges till: damm med vattenhjul till krut- och mjölkvarnar, såg, damm med vattenhjul till krutkvarnar och svavelkvarn, lutter- och salpeterhus, luttarmästarebostad, magasin, torkhus, körnhus, satshus, tyghus samt förrådshus.

Skeppmora gamla tomt – Militieboställe: 1680-1759 därefter tillhörande Åkers Styckebruk. Hemman i Riby, Lundby, Spånga, Forsa, Solberga, Täby, Skäggesta arrenderas eller köps in för att få dagsverken och bränsle till bruken.

1700-tal – Tydlig expansionsperiod i Åkers Styckebruk, herrgårdsanläggningen, arbetarbostäder och bruksanläggningar byggs nya eller byggs om. Riby och Spånga byar köps upp. 1763 borrhindshus för urborning av kanoner – revs 1962. Räcksta gård tillhörande Krutbruket får ny manbyggnad under 1770t omgiven av parkanläggning, i närområdet finns ett hundratal byggnader tillhörande bruket.

1800-talet – År 1800 byggs stånggången Krampan- Skottvångs gruvor, tas ur drift 1825. I Krampan anläggs hjulhus för drift av denna. Under 1800-talet görs avsevärda nybyggnationer i Åkers Styckebruk, flera nya byggnader tillkommer och herrgårdsparkanläggningen moderniseras. Valstillverkning startade 1806. 1837 byggs Rensningsbyggnad intill Borrhindshuset för färdigställande av kanoner – revs 1962. Paviljongen uppförs – gästbostad för brukets kunder– ej bevarad. 1838 gjuts 2000 delar till den nya tornspiran på Riddar-

holmskyrkan vars gamla spira brann 1835. Spiran ritas av arkitekten Robins som även ritat ombyggnationen av Stora Sundbys slott (se även riksintresse D12). Kanongjutningen upphörde 1866, produktionen övergick till tackjärn och handelsprodukter som valsar, spik, plogar och gjutna avloppsrör. År 1870 byggdes nuvarande hjulhus vid Bredsjönäskonsten på Göksjöns södra strandkant. Det genererade kraft som genom stånggång överfördes till Bredsjönäsgruvan för malmuppfodring och gruvpumpning. Där kompletterade den en befintlig ångmaskin Norra Södermanlands järnväg mellan Eskilstuna-Södertälje dras genom Åkers styckebruk, stationen invigs 1895. Ett stickspår drogs från Åkers Styckebruk till Strängnäs. I Åkers Krutbruk uppförs 1894 ny krutfabrik och nya ljusputsade arbetarbostäder i Råcksta 1890t.

1900-talet – I början av 1900-talet byggs flera nya arbetarbostadsområden bla vid Köpinge, Riby och Forsa. År 1917 dras ett stickspår till Åkers Krutbruk. 1918 byggs järnvägen Åkers Styckebruk- Bredsjönäs gruvor-Sjuhålsgruvan- Älgsjöbackens gruvor- Skottvångs gruvor, i huvudsak för att underlätta malm och koltransporter till bruket Styckebruket. Den tas ur trafik 1944 och rivs 1945- banvallen är till stor del bevarad och utgör bitvis bilväg. Under de första årtiondena på 1900-talet är Åkers Styckebruk en järnvägsknut med olika spår mot Strängnäs, Eskilstuna, Södertälje, Skottvång, Åkers Krutbruk. Skottvångs gruvor stängs 1920. Rörgjuteri byggs 1922 vid Åkers Styckebruk– i drift till 1972 – nu rivet.

Efterkrigstidens högkonjunktur medför ökat byggande i Åkers Styckebruk i slutet av 1950t. Redan på 1940t har länsarkitekt Arvid Stille ritat en ny stadsplan för det nya Åkers samhälle. Åker kom därför att expandera kraftigt öster om Bergaån med nytt centrum för offentlig och kommersiell service, skolor och flerfamiljshus på byarna Täby, Solberga och Forsas marker. Utbyggnation i anslutning till järnvägsstationen där nytt centrum med representativ Folkets husbyggnad uppförs 1952 efter ritningar av KF arkitektkontors arkitekt PG Eriksson. 1953 ritas han även ett förslag till plantering på det nya torget, den anläggs 1956 och är bevarad. Öster om centrumanläggningen uppförs ungefär samtidigt ett större område med trevåningshus flerfamiljshus med originell putsdekor. Runt flerfamiljshusområdet uppförs ett stort antal småhus i koncentriska ringar.

I Åkers Krutbruk uppförs 1901 en ny kraftstation. Arbetarbostäder på Kvarnberga samt Folkets hus, brandstation, kall-och varmbadhus och idrottsplats uppförs på 1920t

Runt 1950 anläggs tjänstemannabostäder väster om Bergaån runt det ursprungliga Styckebruksområdet, bla längs Täbylundsvägen. År 1971: kommunsammanslagning med Strängnäs medför att Folkets hus tappas sin roll som kommunalhus. Reguljär trafik på järnvägssträckan Eskilstuna - Södertälje över Åkers Styckebruk drogs in 1994 i samband med att en helt ny station och järnvägsdragning öppnade i Läggesta. Ett industri-spår ansluter idag från Strängnäs till Åkers styckebruk.

1987 beskrevs riksintresset: ”Under 1500-t ett anlagt styckebruk med byggnadsbestånd från 1500-talet och framåt. Krutbruket samt jordbruksfastigheten Riby har välbevarat byggnadsbestånd från 1800-talet. Arbetarbostäder i egnahemsstil från 1909. Bruksherrgård med en av landets största engelska lustparker. Tätort som i centrum har en medvetet utformad bostadsbebyggelse från 1950-talet.”

Värdet.ex.t 1987

Åkers styckebruk: Under 1500-talet anlagt styckebruk med byggnadsbestånd från 1500-talet och framåt. Krutbruket samt jordbruksfastigheten Riby har välbevarat byggnadsbestånd från 1800-talet. Arbetarbostäder i egnahemsstil från 1909. Bruksherrgård med en av landets största engelska lustparker. Tätort som i centrum har en medvetet utformad bostadsbebyggelse från 1950-talet.

Historiska näringar

Gruvbrytning, kanon- och kruttillverkning. handelsstålsprodukter, kolproduktion, jordbruk. Idag är Åkers Styckebruk den största tillverkaren av valsar i världen och den största arbetsgivaren i kommunen.

Kommunikation

Vägar och vintervägar för malmtransporter över Marvikarna från Skottvång till Åkers Styckebruk. Järnvägar från 1895. Från 1917-44 järnvägstrafik till Skottvång.

Samhällsfunktioner

Järnvägar. Krigsindustri, Handelsgodstillverkning

Makt

Åkers Styckebruk ägt privat sedan 1654 -patriarkalt brukssamhälle tom kommunreformerna och folkrörelserna. Krutbruket ägts av kronan from 1600-talet tom 1991. Statens direktstyrning har präglat Krutbruket socialt, ekonomiskt och utformningsmässigt.

Vems landskap

Historiskt tom 1900-talets första hälft:

Väster om Bergaån: brukets marker med bruksområdet och tjänstebostäder för anställda samt gruvfält och anläggningar för brukets malm- och kolförsörjning i den vidsträckta Mälarmården.

Öster om Bergaån: Styckebrukets marker och intressesfär för jordbruksproduktion, järnvägsstation för brukens kommunikation med omvärlden. Byn Forsa med bruksarbetarbostäder. Riby och Spånga med lantarbetarbostäder. Krutbruket utgör ett eget samhälle skilt från Styckebruket.

Historiskt from efterkrigstiden:

Det klassiska Styckebruksområdet är i drift vilket innebär att tätorten väster om Bergaån fortfarande kan upplevas som en samlad del av brukets verksamhetsområde. I Åkers Styckebruks tätort, öster om Bergaån dominerar bostadsändamål idag. Bindningen till bruksverksamheten kan tyckas mer fjärran än då flerbostadshusen uppfördes under efterkrigstiden, vilket gör att detta område numer upplevs som en ordinär småort. Sammanväxningen med Krutbruket har påskyndat den utvecklingen. Fortfarande är dock Åkers Styckebruk kommunens största enskilda arbetsgivare. Krutbruksområdet är stängt för genomfart vilket medför att området helt domineras av ägarföretagets verksamhet.

Gruvområdena på Mälarmården är övergivna sedan länge. Mälarmården lockar idag friluftsentresserade. Medvetenheten kring områdets gamla och mångåriga koppling till Åkers Styckebruk förefaller låg för de flesta besökare idag. Skottvångs gruvor lockar turister och fest- samt konferensgäster.

Visuella/ historiska samband

Riksintressets utformning med dess spår av mänsklig verksamhet är ett gott exempel på hur central efterfrågan, i detta fall vapentillverkning genom i huvudsak kanoner och krut - senare mest handelsstål, med goda naturförutsättningar under långa tider styrt och utformat en hel bygd. Efterfrågan har över tid i sig givit en stark framtidstro vilket kommit till olika fysiska uttryck i bla teknikbruk, resursnyttjande, arkitektur och stadsplanering. Även ägandeformen har varit avgörande för de två brukens utveckling och utformning. De spår från olika tider kopplade till bruks- och gruvverksamheten som återfinns i området tom efterkrigstiden är därför påtagliga och tydligt läsbara.

Sociala skillnader kan avläsas i bebyggelsen t.ex. bruksområdets park och herrgårdsanläggning kontra arbetarbebyggelsen i Raden, i Täbylund, Köpinge och Riby. Olika arbetargrupper bodde separerat från varandra under början av 1900-talet. Lantarbetare i Köpinge, Riby och Spånga, medan bruksarbetare bodde

i Forsa och Täbylund. Även inom det traditionella kompakta brukssamhället kan sociala skillnader avläsas genom bebyggelsens placering, t.ex. Brukskontoret och Bruksgården utmed Bruksgatan intill herrgården och ekonomibebyggelse och tjänsteboställen (t.ex. tjänstemannabostäder mellan bruket och Täbylund) runt dessa. Folkhemsbebyggelsen från efterkrigstiden med det nya kommersiella och offentliga servicebebyggelsen öster om järnvägsstationen kan kopplas till strävan efter social utjämning och demokratisering i samhället.

Koppling till naturgeografi

De delar av Åkers styckebruk och Krutbruk samt gruvfälten som uppkommit till följd av tillverkningen vid bruken är tydligt kopplade till naturgeografiska förutsättningar. Gruvfält där malm finns samt stånggångssystem från lämpliga vattenfall för att förse dessa med energi till uppfodringsverk och pumpsystem. Kol producerades i det vidsträckta skogsområdet Mälarmården. Bruken anlagda och utvecklade vid platser med stor tillgång till vatten för energiutvinning. Järnvägar dragna i lämplig terräng. Lantarbetarbostäderna i Köpinge och Riby är belägna intill odlingsmarker.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Åkers styckebruk med del av Mälarmården (D20)

Socken: Åkers och Gåsinge-Dillnäs socknar

Kommun: Strängnäs, södra delen i Gnesta kommun

Karaktärstyp: Bruksmiljö, Brukssamhälle, Industrilandskap, Industrimiljö

Karaktärsord: Bruksmiljöer, gruvor, tidigindustriell infrastruktur, brukssamhälle, modernism, odlingslandskap

Befintliga skydd

Fornlämningar, 2 kap. KML (t.ex. gruvmiljöer, hyttor, bruksområden, kolningslämningar)

Byggnadsminnen, 3 kap. KML. Saknas

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ MB

PBL 8 kap. § 13, 14, 17 – övriga byggnader och bebyggelselagen

Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag.

Ej utrett:

Riksintresse för friluftslivet 3 kap. 6 § MB

RI Rörligt Friluftsliv 4 kap. 2 § MB

Uttolkning av gräns 2014

Riksintresset omfattar det område i Mälarmården som kan kopplas kulturhistoriskt till Åkers Styckebruks verksamhet. Det omfattar de gruvområden med därtill hörande anläggningar och infrastruktur som finns i området, bl.a. Skottvångs gruvor i söder. I norr omfattas de två bruksorterna Åkers styckebruk och Åkers krutbruk. Tre fornborgar i norr samt samhället Lindvreten i nordväst exkluderas ur området då de saknar koppling till riksintressets värden.

Den föreslagna uttolkningen var riksintressets gräns innebär att riksintressets södra del, Skottvångs gruvor mm, ligger inom Gnesta kommun.

Åkers styckebruk med del av Mälarmården. D20

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsomr./ lämningar Illustrationsförslag
Förhistorisk tid	Bebyggelsen centrerad till odlingsbygden i norr och Marvikarna. Flera fornborgar och gravar.		Vattenfarleder mellan Mälaren och Östersjön förbi nuvarande Trosa.	Hövdingadöme	Ortnamn och gravfälts- samt fornborgskarta
Medeltid	Medeltida byar	Bergsbruk. Odlingsbygd	Vattenfarleder mellan Mälaren och Östersjön förbi nuvarande Trosa. Vägar och vintervägar.	Kyrkan äger området	Kalkbro hytta
1500-talet	Skottvångs gruvor 1570t. Kronobruket Åkers Styckebruk 1580t. Kosvatopet och Täby fäbod	Mälarmården: Utmarker, gruvbrytning, kolproduktion Åkersbygden: Kronobruk, medeltida byar.	Vattenfarleder mellan Mälaren och Östersjön förbi nuvarande Trosa. Vägar och vintervägar.	Kronostyckebruk vid Åkers Styckebruk	Kosvatorpet. Täby fäbod.
1600-talet	Åkers Styckebruk 1654. Åkers Krutbruk sent 1600t. Krampans järnbruk. Hammare i Forsa	Mälarmården: Utmarker, gruvbrytning, kolproduktion Åkersbygden: bruk, medeltida jordbruksbyar.	Vägnät, vattenfarleder, vintervägar	Brukshierarki. Åkers Styckebruk säljs till privat aktör. Krutbruket i kronans ägo	Gruvhålet Porthålet vid Skottvång.
1700-talet	Herrgårdsmiljö vid Åkers Styckebruk. Forsa by. Bondbyar inkorporeras i bruksverksamheterna.	Mälarmården: Utmarker, gruvbrytning, kolproduktion Åkersbygden: bruk, jordbruksbyar.	Vägnät, vattenfarleder, vintervägar	Brukshierarki. Krutbruket i kronans ägo	Bebyggelse vid Bruksgatan. Engelska parken. Raden i Styckebruket. Hyttruinen. Forsa.
1800-talet	Arbetarbostäder på Täbylund, Raden vid Krutbruket och vid Styckebruket. Hjulhuset vid Koppartorp	Mälarmården: Utmarker, gruvbrytning, kolproduktion Åkersbygden: bruk, jordbruksbyar.	Vägnät, vattenfarleder, vintervägar, järnvägar	Brukshierarki. Krutbruket i kronans ägo	Raden x 2. Skottvångs gruvor. Järnvägsstationen. Hjulhuset.
1900-talet	Arbetarbostäder på Täbylund, Forsa, Köpinge, Riby Modernistisk flerfamiljsbebyggelse i tätorten.	Mälarmården: Utmarker, gruvbrytning tom 1944, kolproduktion Åkersbygden: bruk, jordbruk. Utbyggnad av tätorten	Vägnät, vintervägar, järnvägar	Folkhemmets framväxt. Krutbruket i kronans ägo tom 1991.	Banvall till Skottvångs gruvor. Centrumbildningen vid stn. Modernistiska bostadshus. Tjänstebostäder vid Täbylundsg. Div arbetarbostadsområden.